

Драган Тодоровић

ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ КАО РОМОЛОГ

УВОД

До пред истек двадесетог века у српској социологији религије било је занемарено проучавање религијског и верског живота Рома. Из убеђења да је истраживање религије, религиозности и верских обичаја Рома значајно из најмање два разлога: 1. ромска религијска култура важан је сегмент јединствене културе Рома, и 2. еманципација у религијско-црквеном пољу, поред социо-економске и политичке, битан је предуслов свеукупног уздизања ромског народа – Драгољуб Б. Ђорђевић 90-их предузима низ корака на интензивирању, модернизацији и продубљивању теоријских и емпиријских изучавања ромске „религијске музикалности“.

Заправо, потребу за социолошким проучавањем Рома наговестио је још у програматском тексту „Социолошко истраживање друштвених односа и регионални развој“ из 1985. године (Ђорђевић 1985, 222; цитирано према: Ђорђевић 2015, 172):

„Да се не би еманципација искључиво задржала на фолклорном елементу, и да би се подстрекивала средствима саображеним духу Рома, неопходна је диференциранија друштвена акција и на бази научне опсервације. Социолошка и социјал-антрополошка истраживања на терену, уважавајући облике ромског хабитуса, понудила би изворнију панораму са репрезентацијом аутохтоних жеља и тежњи популације, откривала би богатство енергија и разноврсност продуктивних могућности учаурених у традицију етноса, а често непримерено подстицаних и коришћених. Због тога је потребно предузети интердисциплинарно сликање стила живота Рома и њихове културне самосвести, као и разрадити конкретне алтернативне програме националне еманципације (пример у економској еманципацији: професионализација музичког фолклора и легализација естрадне сцене, самозапошљавање у традиционалним занатима и услугама, кооперативно запошљавање и запошљавање у домаћој радиности – уз текуће, ‘нормалне’ видове).“

Са Богданом Ђуровићем, тадашњим најближим сарадником, асистентом-приправником на Катедри за друштвене науке Машинског факултета Универзитета у Нишу, реализовао је прво искуствено истраживање Рома у родном месту Константина Великог – „Обреди при великим верским празницима код Рома у Нишу“ (Ђуровић и Ђорђевић 1996). Већ 1998. године двојац, заједно с Драганом Машовић, англисткињом са Филозофског факултета у Нишу, уз подршку прашке *A Scheme for Supporting a Research* спроводи пројекат „Социокултурна адаптација Рома у Србији у процесу транзиције – интеграција, асимилација или сегрегација?“. Тиме су и суштински постављени темељи *Нишкој ромолошкој школи*,¹ добрано познатој у бал-

¹ Том неформалном покрету социолога (Богдан Ђуровић, Данијела Здравковић, Ђокица

канским оквирима и шире по множини тематски разноврсних истраживања и ниски значајних књига, студија, монографија, зборника и чланака о Роми-ма.² Драгољуб Б. Ђорђевић њен је оснивач и најпродуктивнији представник дуже од две деценије.

ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА

Поред поменути два, професор Ђорђевић је осмислио и спровео бројне искуствене пројекте – њима и руководио. Они јесу најчешће добијени у интернационалној конкуренцији и потпомогнути су од стране престижних међународних фондација:

1. Обреди при великим верским празницима код Рома у Нишу (1996): руководилац Б. Ђуровић.

2. *Socio-cultural Adaptation of the Roma in the Serbia in the Transition Processes – Integration, Assimilation or Segregation?*: Head of Team; Research Support Scheme, Prague; 1998–2000.

3. Јавно мњење о локалним проблемима: руководилац деоница *Какви су Роми, наше комшије?*; *Јесу ли заиста професори лојални режиму?*; Грађанске иницијативе, Београд; 1999.

4. Класична вера и ромско-православна сеоска гробља (1999): руководилац.

5. „Излазак на црту“: руководилац деонице *Роми и „излазак на црту“*; Грађанске иницијативе, Београд; 2000.

6. *Religious Life of Orthodox and Muslim Roma in Western-Southeast Serbia*: Head of Team; Research Support Scheme, Prague; 2000–2002.

7. *Roma Between Serbs and Albanians in Bujanovac and Preševo – Political and Cultural Causes of Conflicts*: Head of Team; Social Science Research Council, Washington; 2001–2002.

8. Зајде Баџа – ромско култно место у Нишу (2001): руководилац.

9. *Income Generating Activities For Roma People in South Serbia (Bujanovac, Vranje, Leskovac)*: Head of Team; Italian Consortium of Solidarity, Belgrade; 2001–2002.

10. Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције: руководилац деонице Роми као трансгранична и транскултурна група; Министарство науке и технологије РС, Београд; 2002–2004.

Јовановић, Јасмина Петровић, Драган Тодоровић, Маријана Филиповић, Владимир Цветковић...) придружује се покоји филозоф, политиколог, историчар, етнолог, лингвиста, публициста (Баја Сajterовић Лукин, Јован Живковић, Светозар Стајић, Марко Ђорђевић, Ива Трајковић, Недељко Богдановић, Владимир Јовановић, Ибрахим Османи, Осман Балић, Раде Вучковић Нишки, Ненад Јашић).

² Исцрпно о настанку, историјату и радовима *Нишке ромолошке школе* у: Тодоровић 2017.

11. *Romani Cult Places and Culture of Death*: Head of Team; Open Society Institute, Budapest; 2002–2005.

12. Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције: руководилац потпројектне целине „Култура мира и Роми на Балкану /Србија, Македонија, Бугарска/); Министарство науке и технологије РС, Београд; 2005–2010.

13. *Romani Talents of Southeast Serbia*: Head of Team; Open Society Institute, Budapest; 2006–2007.

14. Текије, тарикати и шејхови нишких Рома: руководилац (2007–2008).

15. Интеграција деце расељених косовских Рома у образовни систем: истраживач (2008).

16. Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије: руководилац; Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, Београд; 2011–2019.

Несебично укључујући најближе сараднике, колеге са других српских универзитета и научних установа, али и ине вредне нероме и талентоване Роме, стрпљиво је проширивао мрежу гласноговорника убоге националне групе и систематски изучавао промене етничког и религијског идентитета Рома.

ТЕОРИЈСКА ПОЗАДИНА У РОМОЛОШКИМ ПРОУЧАВАЊИМА

Сопствено упориште у научном обухвату ромске етничке заједнице Ђорђевић проналази у: 1. идеји интеркултурализма и 2. шеми социјалне стратификације Макса Вебера. На више места у радовима потцртава њихов значај (Ђорђевић 2002, 9–19):

„*Ја) Ромима одговара интеркултурализам. Социолози су текућих година и у нас промовисали интеркултурализам (Јакшић, 1995; 1997), односно порадили на заживљавању тог 'помодног' светског таласа. Иако се интеркултурализам већ препушта оштром критичарском скалпелу (Катунарић, 1996), а првогласници свесни његовог омеђеног учинка, посебно у посткомунистичким друштвима, он јесте једна од пронађених мудрости и нема му алтернативе у мултиетничким и вишеверским заједницама. Зато и Ромима, јер су у транснационалној ситуацији, свагда и свугде живе са другим етносима и културама – 'Роми у интеркултуралном окружењу' – у потпуности одговара теоријски и практични интеркултурални прилаз.*

Поводом Рома гледано, ми збиља јесмо мултикултурно друштво, но далеко од интеркултуралистичке заједнице. Тиме интеркултурализам избија у први план, јер развијањем и гајењем интеркултуралне теоријске и практичне позадине, као синтетичке, итекако би се допринело да се Роми – тај народ са “укусом крви у устима” – отарасе гетске свести и гетоизације, дискриминације и сегрегације, и мање буду притиснути ксенофобијом и расизмом околине. Роми јесу између мултикултурализма и интеркултуралности, али *интеркултурализам*, као теоријски и практични модел, *јесте нешто различито од мултикултурализма, прецизније – његовим се заживљавањем тежи ква-*

литетнијој заједници у којој мањинске етничке групе неће бити потпуно интегрисане нити апсолутно асимилване. Задржаће сваку врсту самосвојности и, у равноправној интеракцији, размењиваће међусобно и са доминантном културом културна и друга добра.

Како је то Ј. Кардос (1998:9) сведено показала: 'Мултикултурално друштво би требало имати карактеристике друштва у коме различите етничке групе живе заједно али без интеракције. У њему се мањинске групе пасивно толеришу, али нису прихваћене од стране већинске групе. *Интеркултурално друштво* би требало дефинисати као друштво где различите групе живе заједно, размењују животна искуства, поштују међусобно различите стилове живота и вредности.'

16) Ромима одговара безконфликтно напуштање положаја етно-класе. У уређеним заједницама – вели Вебер – положај људи, као појединаца и припадника различитих колективитета, јесте одређен класом, моћи и статусом, тј. трима големим и структуралним сегментима друштва: *социјално-економским подручјем, правно-политичким пољем и сфером културе*. То напосто значи да се ми делимо по богатству и економској снази, угледу који уживамо и моћи којом располажемо. Тако једни, чинећи узак круг људи, јесу пребогати и поседују више него што им треба – други, најбројнији, имају нешто и довољно за егзистенцију – док трећи немају ништа или имају врло мало, живе на ивици беде и зависе од социјалне потпоре. Неки су са привилегованим статусом, приписаним од стране заједнице, већина је просечно вреднована, а ту су и они без икаквог угледа, презрени и понижени. Постоје моћници у друштву који доносе кључне одлуке за све и о свима; гро људи није у прилици да демонстрира моћ, осим у непосредном окружењу – пуно је и појединаца без шанси да остваре своје интересе упркос отпору. У друштву нису сви равноправни, нити ће икада бити, али су једино Роми у српској држави, као и у свакој другој, *етно-класа*, јер су они: 'трећи' који *'немају ништа или имају врло мало, живе на ивици беде и зависе од социјалне потпоре'*, *'без икаквог угледа, презрени и понижени'* и *'без шанси да остваре своје интересе упркос отпору'*.

У принципу, за нероме и друге слојне и етничке групе, важи да се отупљује неједнакост, тиме и међусобна конфликтност, јер критеријуми раслојавања – образовање, професија, приход, стил живота, религија и конфесија, расна и етничка припадност, политичка снага и углед... – производе мултидимензионалну основу стратификације: 'Сваки појединац заузима одређено мјесто с обзиром на сваки од тих критерија, а привилегираност у једном често се поништава с непривилегираношћу у другом (Киваџић, 1989:93).'

Како да се многи Ром, онда и читава национална мањина, укључи у стратификациону утакмицу; напредује, примера ради, по друштвеним добрима које је стекао а још се бори за поштовање својте и шире околине, или, одмакне у политичкој моћи иако му мањка материјална подршка, најзад, стекне пристојан углед без асистенције властодржачког естаблишмента!? Тешко – но јесте изводљиво. Треба *'променити живот'* и понашање у социјално-економским подручју, правно-политичком пољу и сфери културе.“

МЕТОДОЛОШКА УПУТСТВА И НЕДОУМИЦЕ ОКО RROMANIPEN-A

Као што је ред, после утврђивања општетеоријског background-а, Д. Б. Ђорђевић формулише неколико методолошких упутстава с којима ће морати да рачуна сваки ромолог. Она су сведива на препоруку, коју проглашава општим принципом ромолошке методологије, а гласи: „Апсолутни услов

за успех проучавања Рома је прихватање сржи ромства, културе Рома и њихове животне ситуације. Сарадња са Ромима је неизоставно неопходна за откривање ромскости, тако да она буде предата неромима (Векман 1983, 17)“.

Посебни и појединачни позадински принципи ромолошке методологије, до којих је дошао у дијалогу са Сагом Векман (Weckman), финском Ромкињом, јесу:

1. До сазнања о Rromanipen-у треба долазити ромолошком методологијом и каталогизовати га у оквиру интердисциплинарне ромологије;
2. У ромолошкој методологији битно је поштовање дијалектике опште-посебно-појединачно;
3. У ромолошким проучавањима, бар за сада, употреба квалитативне методологије је хеуристички плоднија од квантитативне – посебно спрам коришћења анкетне технике;
4. Знање ромског језика поставља се као методолошки императив;
5. У ромолошким проучавањима полазиште мора бити хуманистички ангажовано;
6. Познавање источне културе, посебно индијских корена ромске културе, неизбежан је предуслов ромолошких изучавања;
7. Ромолог се из методолошког разлога свагда мора држати става да је почетник у ромској култури;
8. У ромолошким, као и у сваким, истраживањима избегавати пребрзо закључивање, јер такви закључци „увек могу бити нетачни“;
9. У ромолошким истраживањима нужно је освојити и држати се духа *thick description*;
10. У ромолошким истраживањима један од битних услова успешности јесте стицање поверења ромске заједнице;
11. Ромолошка методологија налаже нерому истраживачу да се спусти на ниво Rromanipe-a;
12. Истраживач се при ромолошким изучавањима, у додиру с ромском заједницом, не сме претварати, већ бити оно што јесте, понашати се у складу са својим идентитетом и интегритетом;
13. У ромолошким изучавањима на почетку је потребно одстранити сопствене стереотипе и предрасуде о „објекту“, предмету истраживања; и
14. У методологији ромологије, као у свакој другој, не пита се за етничко – овде ромско/неромско – порекло истраживача, него је важна његова експертиза.

Право говорећи, *без познавања Rromanipe-a (Rromanipen-a) немислива су ромолошка истраживања* (Ђорђевић 2014, 137–138).

Око Rromanipen-a није све потоман – низица је (и методолошких) недоумица – и стога Ђорђевић (2004ђ) у више наврата покушава да их каталогизира и разјасни. Па тако износи на светлост дана пет питања и одговора:

1. Имају ли Роми културу? Да, имају, и то богату, само је потребно да се изучи и стручно представи. 2. Која се наука бави ромском културом? Новонастала Ромологија као интердисциплинарна и синтетизирајућа наука. 3. Да ли нероми могу проучавати ромску културу? Да, могу, и то је пожељно. Инсистирање на ставу да једино Роми могу да се самоистражују је методолошки недопустиво и слива се у тзв. методолошки национализам. 4. Због чега је политичка коректност неопходна у истраживању ромске културе? Због тога што се ради о рањивом народу који је слика и прилика оних који немају ништа или имају врло мало, живе на ивици беде и зависе од социјалне потпоре, без икаквог угледа, презрени и понижени и без шанси да остваре своје интересе упркос отпору. 5. Је ли реконструкција ромске културе кључни задатак? Јесте, али оно што се вековима „стално расипало и без трага губило“, преобликовало и мешало са другим, тешко је сада ишчупати из историјске старинарнице и предати га у систематизованом облику надолазећим генерацијама. Стога је можда битније од прворазредног посла – реконструкције, или бар истог значаја, сконцентрисати пажњу на савремену културу Рома.

ПОЉА ИЗУЧАВАЊА

Омеђујући ромолошка интересовања академске заједнице на ромски положај у три велика друштвена подсистема – социјално-економској области, правно-политичком пољу и културној сфери, професор Ђорђевић је настојао да скромно допринесе свакој од њих. У *социјално-економском* подручју отворио је теме ромског просјачења (Ђорђевић и Тодоровић 1997), успешних Рома (Ђорђевић 2007b, 2008) традиционалних и нових занимања и ромске економије на бувљацима (Ђорђевић, Џивковић and Тодоровић 2002a; 2002b). У *правно-политичком* простору разматрао је претпоставке за ромску интеграцију (Ђорђевић 2004e; Ђорђевић and Филипović 2005a, 2005b, 2006), анализирао ромску политичку културу (Ђорђевић 2001v), положај Рома у конфликтима и њихово страдање (Ђорђевић 2006b, 2008b), ромску перспективу спрам регионализма (Ђорђевић 2007в) и однос већинских народа према њима (Ђорђевић 2000, 2004g; Ђорђевић, Тодоровић and Милошевић 2004). Ипак, највише пажње посветио је *култури Рома*, усредоточујући се превасходно на њихову *религијску културу*. Попис истраживаних тема обухватао би: методолошки приступ ромској култури (Ђорђевић 2004ђ, 2014), ромски културни идентитет, *gomanipe* (ромство/ромскост) (Ђорђевић 2004d), ромску религиозну културу, религију и верске обичаје Рома, традиционалне ромске празнике (Ђурђевдан и Василица), однос већинских и мањинских религија према Ромима, ромску класичну религиозност, ромску културу смрти, ромске предсмртне, смртне и посмртне обичаје, сахрањивање и ромска гробља и ромска култна места. Ево резимеа неких професорових домањаја.

Већинске и мањинске религије и Роми

Следећи социолошки налог – да предузимање конкретних корака за стицање њихове равноправности у религијско-црквеној сфери није могуће без одговора на питања о односу већинског верског становништва према ромској верској мањини и верској дискриминацији према Ромима – Ђорђевић је у својим радовима подробно коментарисао ставове већинског српског становништва (Ђорђевић 2001b; Ђорђевић и Тодоровић 2001), али и Мађара и Муслимана, етничких мањина и, истовремено, религијских већина (Ђорђевић и Филиповић 2004), о Ромима као конвенционалним верницима.

Упознавао нас је и са ставовима православних, исламских, католичких и протестантских великодостојника и виђеније ромске елите о Ромима као верницима. Методом продубљених интервјуа трагао је за одговорима да ли они могу бити „добри” црквени верници и да ли се њихово понашање у религијском пољу може третирати као добар пример интеркултуралистичке праксе у мултиетничким и вишеверским друштвима (Живковић, Тодоровић, Јовановић и Ђорђевић 2001). Критички је преиспитивао преовлађујућу праксу откривених религија да са зазором прилазе истинском укључивању верујућих Рома, јер занемарују чињеницу да они могу бити добри верници само уколико бивају примани, доживљавани и третирани једнако равним са осталом паством.

Анализом појмова „религија“, „вероисповест“, „конфесионална припадност“, „моноконфесионални менталитет“, „религија избора“, „вере мањина“, „мањинске вере“ и „мањинске верске заједнице“ темељно је разјаснио *верско мањинство* (Ђорђевић 2003v), уз навођење Рома који су вишеструки мањинци и на чијем примеру се најбоље одсликава положај вера мањина (Ђорђевић 2002v).

Класична религиозност

У социологији религије се црквена, конвенционална, тј. класична религиозност одређује као синтеза религиозне свести и религиозног понашања и удруживања. Разговор о класичној религиозности Рома подразумева давање одговора на питање како се они *конфесионално идентификују*, „јесу ли ‘чисти’ хришћани, муслимани или пагани, комбинација првог и другог, мешавина трећег са обе претходне вере, сједињење трећег са првим или са другим, односно, да ли су, будући хришћанима, православци, римокатолици или протестанти, односно сунитски или шиитски муслимани“ (Ђорђевић 2010, 227)? У својим текстовима Ђорђевић покреће многе значајне теме: редовност практиковања побожности у верским храмовима, празничарским навикама, верским обредима, вери у божанско стварање света и загробном животу и сл. (Ђорђевић 2003).

Констатује да су српски Роми већма православни хришћани и муслимани сунити; заостају католици а напредују протестанти. У садашњости је танак

слој оних који редовно и на прописани начин спроводе обичаје и обављају ритуале; превагнули су тзв. сезонски или верници четири обреда код којих је изражена секуларизација религиозног понашања. Брже и у ширем обиму се напуштају религиозна понашања која траже одрицања, напор и ревност: молитва и пост, посета цркви, литургија и исповед. То подразумева смањење броја, чак и атрофију, религиозних обичаја и ритуала, лабављење учесталости и интензитета и придавање мањег значаја њиховој важности и ефикасности (Ђорђевић 2002b). Интерпретацијом емпиријске грађе потврђује хипотезу по којој су они на путу да буду добри верници класичне хришћанске, православне религиозности, односно да се приближавају класичном моделу ромскоправославног верника: крштевају се, венчавају у цркви, славе славу и сахрањују уз опело. Роми муслимани у свему прате хришћанску сабраћу: обрезају децу, славе Рамазан и Курбан бајрам и сахрањују умрле по исламским обичајима, и исто су на путу да буду добри класични верници исламске религијске заједнице. Притом, ни једни ни други не потиру и не заборављају старе културне одреднице, већ се интегришу на своју и добробит шире заједнице (Ђорђевић 2001). На основу одговора респодената из југоисточне и југозападне Србије, трагао је за регионалним разликама у погледу развијености религиозне свести Рома муслимана у поређењу са православнима, а на основу квантитативне и квалитативне присутности/одсутности уобичајених елемената религијског догматског склопа (Ђорђевић и Тодоровић 2002).

Култна места

Поред указивања на теоријски значај изучавања култних места као важног чиниоца верског испољавања једног народа, проф. Ђорђевић је српској социологији религије и ромологији понудио две оригиналне типологије ромских култних места. Према првој типологији постоје: жива ромска култна места, она која су у функцији и угашена ромска култна места, она коју су ван функције. Према другој разликују се: култна места која посећују искључиво Роми, култна места која Роми посећују заједно са осталим народима и сакрални храмови, као култна места окупљања Рома (Ђорђевић 2003b).

Конфесионална сложеност ромског бића најбоље се уочава анализом конкретних случајева из богате материјалне заоставштине. У историји Ниша ексклузиван положај заузима Зајде Баца – култно место нишких Рома. У неколико текстова, који су врхунили засебном монографском студијом, Ђорђевић је представио трансформацију отоманске легенде (предања) о Захиде-баци, вероватно историјској личности – о којој пише Евлија Челебија још у 17. веку – касније сакрализованом од стране нишких Турака, о чему су у своје време извештавали и Феликс Каниц и Милан Ђ. Милићевић. Одласком Турака нишки Роми прихватају, прерађују и прилагођавају и предање и место поред тзв. Београдске капије на нишкој Тврђави, где се налазило тулбе, стварајући себи култно место које посећују и муслимански и православни Роми (Ђорђевић und Тодоровић 2008; Ђорђевић и Тодоровић 2017). Под његовим руководством, на основу разговора са старијим Ромима и истраживањима

ма на терену, према унапред усвојеној методологији, детаљно је обрађено десет култних места из топличког, нишког, пчињског и зајечарског округа у Србији (Ђорђевић 2005а).

Гробља

Отворио је и ново поље у ромолошкој литератури и поставио основе за социоемпиријско истраживање *феномена смрти, начина сахрањивања (погребних обичаја), култа гроба и типова гробаља у Рома*. Руководећи се тврдњом да је место њиховог сахрањивања својеврстан тест етничке и религијске толеранције, Драгољуб Б. Ђорђевић је конструисао *типологију ромско-православних сеоских гробаља* на територији нишке општине и тестирао хипотезу по којима се Ромима гради “вечна кућа” на: а) сопственом, тзв. ромском гробљу које је физички одвојено од тзв. српског; б) сопственом, тзв. ромском гробљу које је физички спојено са тзв. српским, в) тзв. српском гробљу, помешано са осталим мештанима и г) другом гробљу, ван домицилног места (Ђорђевић и Тодоровић 1999; Todorović and Ђорђевић 2001; Ђорђевић 2004). Роми су се одувек сахрањивали на одвојеном и од боравишта удаљеном терену из најмање три разлога: а) оштре сегрегације и стигматизације већинског окружења, б) унутрашњих одлика сопствене културе и културе смрти, и в) бурних друштвено-историјских дешавања. Сем погребаног места живљења (тип „г“) остали типови гробаља („а“, „б“ и „в“) сасвим су легитимни и пожељни, закључује Ђорђевић. Искуствена евиденција проширена је анализом двадесет и девет примера ромског урбаног и руралног сахрањивања са географско-културног простора југоисточне Србије (Ђорђевић 2005а; Ђорђевић and Todorović 2006).

Сахрањивање и смртни обичаји

Смрт је “особени друштвени чин у коме се врхуни множина групних и социјеталних појава, *изистинска слика* конкретне заједнице и културе, која нам открива ниску, примера ради, *економских и класних, слојних и статусних, обичајних и верских, етничких и расних односа*” (Ђорђевић и Тодоровић 1999, 3). А све у вези са њом – предсмртни, смртни, посмртни обичаји – ткаје својеврсну *културу смрти*. Како се ромска култура смрти уклапа у српску културу, тј. да ли је ова потоња, будући шира, привлачи, прима и усисава или одбија и искључује, покушао је проф. Ђорђевић у својим текстовима да одговори анализом ромских предсмртних, смртних и посмртних обичаја.

Сачинивши “*Процедуру интервјуа са старијим Ромима/Ромкињама о предсмртним, смртним и посмртним обичајима*”, упутио се наш ромолог у потанко описивање обичаја у вези са смрћу Рома муслимана и православних Рома југоисточне Србије: обичајима који се практикују пред смрт, непосредно иза смрти, око припреме укопа, затим сам чин сахране, као и понашање

после опроштаја од покојника на гробљу. У појединим се одговорима отворено признаје да су неки од тих обичаја остали непромењени упркос зубу времена, да су неки нужно доживели делимичну трансформацију, а да су неки свежа креација најмлађих генерација (Тодоровић and Ђорђевић 2011, 2012).

Конверзија

Самостално и у сарадњи са другим представницима *Нишке ромолошке школе* проф. Ђорђевић се активно укључио у разрешавање недоумице домаће социологије религије о томе шта се данас подразумева под мисионарењем (евангелизацијом), преобраћењем (конверзијом), односно прозелитизмом (преузимањем верника), као и различитих тумачења ових појмова од стране представника већинских и мањинских религија (Тодоровић и Ђорђевић 2004).

Интересантно је и понашање Рома у процесу мисионарења, преобраћења и прозелитизма. Због своје верске аморфности – неутемељености у вери и конфесији – Роми уопште су погодна подлога на магистралу преобраћења. Процес преобраћења мање се одвија а) према промени „дедовске“ и пригрљивању нове религије – осим код Рома муслимана, а више б) ка измени конфесионалног крака, по правилу код Рома православаца и католика. Роми муслимани прелазе у све три хришћанске вероисповести, Роми православци и католици у протестанте (Ђорђевић 2004b). Наш је ромолог упозоравао да ће конверзија Рома, најпре у мале верске заједнице, довести до њихове еманципације, преко лако уочљивих промена у понашању Рома који су прешли на протестантизам (смањују се елементи ситног криминала, алкохолизам, подиже се ниво хигијенских навика), али и да, дугорочно посматрано, може имати утицаја на измену ромског идентитета (Ђорђевић 2010, 238–241).

Протестантизација

Опонашајући образац распрострања у европским, па и другим балканским земљама, протестантске верске заједнице у Србији посебну пажњу усмеравају према етничким и верским мањинама, а у њеним југоисточним крајевима према Ромима. Три судрума протестантизације: саморепродукција верништва, преобраћивање и преузимање верника из већинских религија и мисионарење, преобраћивање и преузимање из резервоара етничких и верских мањина. У складу са оваквим прогнозама, на Роме се гледа као на *религијско-конфесионални резервоар* протестантизације, јер су ови подложни: мисионарењу тј. евангелизацији, преобраћивању тј. конверзији и преузимању тј. прозелитизму (Ђорђевић 2005b).

Користећи се пасторалном небригом већинских верских заједница о Ромима, ове заједнице поступно заузимају упражњено место и потребу за разноврсним друштвеним услугама (бесплатна литература и курсеви страних

језика, организована путовања у иностранство, запошљавање, каритативна делатност...), оптимално се служећи финансијском потпором из својих централа и благодетима нових технологија и средстава масовног комуницирања. Приступање протестантским црквама донело је Ромима много тога што им је било ускраћено у православљу, римокатоличанству и исламу: достојанство и уважавање, бригу и скрб, наду и перспективу. Оне доприносе побољшању квалитета живота верника који су ромске националности, њиховој просвећености и побољшању њиховог друштвеног статуса. Традиционално и вековима успостављано хришћанско (православно/римокатоличко)/исламско религијско-вероисповедно биће Рома нарушава се успешним упливавањем „треће гране” хришћанства (Ђорђевић 2004v, 2004e).

Ђорђевићево, чак, поручује да нема захвалнијег посла за социологе религије од изучавања протестантизације Рома, јер појава јесте тако сложена, далекосежна и опредељујућа, да у себи сабира све оно чиме би требало да се бави модерна социологија религије: „нема ургентнијег посла за социологе религије од проучавања протестантизације Рома, јер, феномен је у току, 'жив', у одвијању и превирању, треба га обујмити док се не заустави, 'умртви' и 'окамени', институционализује и рутинира“ (Ђорђевић 2007, 145). Поред одгонетања упитности шта је протестантизација – евангелизација, преобраћавање или чист прозелитизам, Ђорђевић је трагао и за одговором које групе чинилаца пресудно утичу на „погарављење“ протестантизма, те их је систематизовао у четири групе: *социјално-економску, богословску, културну и политичку*, и обухватио *теоријом рационалног избора* (Ђорђевић 2007, 2009).

Ислам и Роми

На овдашњем простору највећа су непознаница „*домаћи*“ *ислам и исламско становништво*. Мало је знања о преовлађујућем сунитском исламу и ретким манифестацијама шиитског. У Србији елементе шиитског ислама имамо једино у дервишким редовима, већином смештених на Косову и Метохији. Када је у питању држава без те покрајине, уплив ове гране ислама иде преко „ромских” текија, тариката и шејхова размештених од Ниша до крајњег југа земље. Све је више Рома муслимана међу балканским дервишима, што је у складу са процесом у настајању у другој половини двадесетог века, процесом интезивног реактивирања и оживљавања суфијских редова и привлачења нових обраћеника и следбеника у зону мистичног ислама.

У југоисточној Србији и у Нишу, њеном центру, спрам остатка државе, бројни су Роми припадници ислама. Прецизније, много је Рома муслимана по конфесионалном пореклу, оних који се једва сећају да су им стари били активни чланови Исламске заједнице. Али има и таквих Рома – додуше у мањини – који су верни „традицији очева и дедова”. Међу њима су дервиши, свакако, социолошки најзанимљивији. Пре десетак година, реагујући на приметно интересовање научне заједнице за ову појаву, проф. Ђорђевић

се посветио комплетној обради дервишке традиције у нишким ромским махалама (Ђорђевић and Тодоровић 2008b), скромно доприносећи умножавању студија хетеродоксних исламских редова на Балкану.

У блиској вези са покренутим дискусијама о „европском исламу” и „балканском исламу”, те положају и деловању Исламске заједнице у Србији и пажњи коју обраћају према Ромима муслиманима као верницима (Ђорђевић, Тодоровић и Митровић 2008) јесте и започета расправа о друштвеној бесперспективности као резервоару незадовољства Рома који исповедају ислам и проблематизовање односа између Рома и разних струја верског радикализма унутар матичног тока балканског ислама. Предвиђањима бугарских интелектуалаца како се може десити да у блиској будућности три етничке групације – бугарски Турци, Помаци (бугарски муслимани) и *Роми исламске вероисповести* постану „резервоар” радикалног исламског фундаментализма, Ђорђевић је супротставио емпиријску фактографију о толерантности између већинског становништва и Рома на Балкану, која их удаљава од квалификација за верски фанатизам (Тодоровић и Джорджевич 2005).

Јавор изнад главе

Као и социолошко, тако и ромолошко „племе“ често захтева да се пише о „великим и узвишеним темама“.³ Насупрот том изричитом захтеву, Драгољуб Б. Ђорђевић је заговорник става да и истраживање тзв. ситних појава доприноси укупном знању о Ромима. Он њихово откривање и изучавање назива *ромолошким драгуљима*. Такав је пример наше изношење тзв. Рујничког случаја: тек после шест дана, 1983. године, мештани тог нишког села дозволили су да се на месном гробљу покопа Ромче. Стеван Станић, репортер НИН-а извештавајући са лица места, згрозио се над тим расистичким поступком и запитао: „Нигде парчета земље за малу хумку, последње парче територије на овој планети за двогодишњег Рома Горана Матаковића“ (Ђорђевић 2010, 199). Детаљна и документована обрада објављена је у књизи о ромско-православним сеоским гробљима под насловом *Јавор изнад главе* (Ђорђевић и Тодоровић 1999), јер има богочовечанске правде: за непуне две деценије се разгранео раскошан јавор над Горановом хумком.

Синтқиња

Такав бисер је и размађијавање мистерије коју деценијама нису успели да размрсе историчари пишући о групи Рома у злогласном нишком концентрационом логору „Црвени крст“: „Крајем лета дотерана је и једна циркуска група од 30 људи, који су говорили ромски и немачки, али је после двадесетак дана некуд одведена (М. В. Миловановића).“

³ У тексту с почетка ове књиге *Бити социолог* – „Бити социолог... разговор Драгана Тодоровића и Драгољуба Б. Ђорђевић“ – Ђорђевић се испомаже изричајем Чарлса Симића: „Племе увек захтева да пишете о 'великим и узвишеним темама' (Simić, 2018:66).“ Амерички песник српског порекла има на уму своју братију по перу.

Упитност је разрешена, 2003. у Берлину на *Europäische Konferenz über den Holocaust an den Roma und Sinti*. О томе доносимо присно писан дужи извод из Ђорђевићевог *Увода у ромолошке студије* (На коњу с лаптопом у бисагама, 2010:188-189): „Није било краја изненађењу када се првог радног дана конференције у Берлину, на позив са пуно пажње Р. Ђурића, скупу обратила живописно обучена и достојанствена старица. Стекли смо утисак као да је госпођа *Регина Ангелокастритис*, потресно сведочећи о свом страдању и немогавши да спречи сузе у већ изнемоглим очима, и отворила и одмах затворила причу о холокаусту над Ромима. Јер, тог тренутка ухватио сам себе у размишљању, шта могу бити рационални налази историчара, социолога и ромолога спрам изворног доживљаја постарије даме, која са теретом „носи“ своје године и уз дирљиву помоћ млађане унуче? *Ништа!*

Ипак, госпођа Ангелокастритис спомену да је циркузанска група Синта из Келна, бежећи пред Немцима, стигла чак до Грчке, а онда тамо ухапшена и полако враћана, депортована у домовину. Кад изговори неколико реченица о логору у Нишу – о другој станици на том путу без повратка; прва је била Скопље, а последња злогласни логор у Биркенау – већ су нас „ухватили жмарци и избио хладан зној“, убрзо потом и нека топлина због задовољства што нам се претпоставка из пете фусноте потврђује... Но сада смо се оправдали, јер смо допринели да се веродостојно и коначно разреши историјска загонетка, тј. *детал* о кратком боравку непознате групе иностраних Рома у нишком концентрационом логору „Црвени крст“. У питању су били *Синти*. (Регина, још дете у време Другог светског рата, изгубила је сву породицу у Биркенау и случајно је преживела. Касније се удала се за Грка и носи његово презиме. Њихов син Михаел Ангело живи у Минхену, а она део лета, иако јој је муж почивши, још увек проводи у породичној кући у Ставросу, месташцу крај Солуна.)

Шабан Бајрамовић

У последњој монографији, која је доживела већ два издања (Ђорђевић 2018, 2019), посвећеној Шабану Бајрамовићу „Питао сам малог пужа: моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу“ скрозиравши га кроз социолошко окно и демонстриравши могућности ромологије у изучавању ромске културе на примеру светски значајних Рома, Ђорђевић уводи, поред знане типологије Рома на *Турске Цигане, Мађарске Цигане, Беле Цигане и Влашке Цигане*, а према начину живота на *скитаче* и *настањене* или, како се сами именују, *Тамаре* и *Арлије*, и тип „Српски Ром“. (У завршници предлажем, не због тога што неко живи на територији Србије, да се уведе врста *Српски Ром*, која се заснива на специфичним идентитетским својствима – од вере и језика, до традиције и културног наслеђа – која не угрожава посебност Рома и не би требало да се слије у етничку мимикрију и, боже ме сачувај, асимилацију. Зар Шабан Бајрамовић није оличење тога типа?! [(Ђорђевић 2018, 2016)])

Повест о Бајрамовићу је високо оцењена као круна Ђорђевићеве социолошке и ромолошке научности, о чему Бранимир Стојковић (2019, 50)

прегнантно закључује: „Књига о Шабану Драгољуба Б. Ђорђевића сведочи да је он маестрално овладао умећем социолошког *story tellinga*. Услов за привлачење његове истраживачке пажње увек је двострук: треба да се ради о типичној и истовремено изузетној друштвеној појави. Површно гледано, чини се да се ова два услова међусобно искључују, али заправо није тако. Јер социолози знају да се тек у изузетном може сагледати типично (Веберов *идеални тип*) у пуном богатству свог испољавања.“⁴

ЗАКЉУЧАК

Драгољуб Б. Ђорђевић је недвојбено осавременио српску ромологију, делом је „социологизирао“ и тако „потиснуо“ преовладавајућу фолклорну и етнолошку слику о њима.

Елем, квалитетом и квантитетом ромолошких монографија и студија, зборника и чланака (147), бројем и разноврсношћу изведених искуствених пројеката, организованих научних конференција, заснованих академских курсева, одржаних јавних предавања, ишколованих ромолога, те утемељењем *Нишке ромолошке школе*, отварањем (и затварањем) сасвим нових ромолошких тема, методолошким упутствима, ширином и дубином теоријске обраде – укупним приносима науци о Ромима, професор Ђорђевић, уз неколицину других, запосео је сам врх нашинске ромологије.

ЛИТЕРАТУРА

Векман, С. „Проучаване на финландските цигани: съвет от една циганка (1983)“. У *Циганите: интердисциплинарна антологија*, съставител Даян Тонг, 12–20. София: „Кралица Маб“, 2003.

Ђорђевић, Д. Б., прир. *Роми, наше комшије: Доњокомренски Роми*. Ниш: Комренски социолошки сусрети и Пеликан принт, 2000.

Ђорђевић, Д. В. „Kласична religioznost Roma“. У *Vere manjina i manjinske vere*, priredili Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović i Jovan Živković, 179–98. Niš: JUNIR i Zograf, 2001.

Ђорђевић, Д. В. „Religijska većina o religijskoj manjini: Stavovi Srba o Romima kao vernicima“. У *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoslovenskoj Evropi*, priredili M. Vukomanović i M. Vučinić, 153–178. Beograd: Beogradska otvorena škola, 2001b.

Ђорђевић, Д. В. „Romi i 'izlazak na crtu'“. У *Izlaz na crtu*, priredio J. Živković, 12–28. Niš: DDA, JUNIR i KSS, 2001v.

Ђорђевић, Д. В. „Prema modelu integracije Roma: promenimo život“. У *Romi na raskršću*, priredili D. B. Đorđević i J. Živković, 9–19. Niš: PUNTA, DDA, KSS, Bahtalo drom, 2002.

⁴ У истоветном духу писана, наша заједничка студија о Томи Семафорџији, брисачу шофершајбни на нишкој раскрсници код Моста младости, ускоро се појављује из штампе.

Dorđević, D. B. „Vere manjina i manjinske vere“. U *Romi na raskršću*, priredili Dragoljub B. Dorđević i Jovan Živković, 72–82. Niš: PUNTA, Društvo dobre akcije, Komrenski sociološki susreti i Bahtalo drom, 2002b.

Dorđević, D. B., ed. *Roma Religious Culture*. Niš: YSSSR, YURoma Center and Punta, 2003a.

Dorđević, D. B. „Roma Cult Places: Sociological Analysis, Typology, Examples“. In *Roma Religious Culture*, edited by Dragoljub B. Dorđević, 117–124. Niš: YSSSR, YURoma Center and Punta, 2003b.

Dorđević, D. B. „Manjinske vere i vere manjina na Balkanu“. U *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi*, uredio Goran Bašić, 209–219. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2003v.

Dorđević, D. B. „Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance“. In *Romas and Others – Others and Romas: Social Distance*, 35–43. Sofia: Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiyski”, 2004.

Dorđević, D. B. „Evangelization, Conversion, Proselytism: Example of Roma’s Protestantization“. In *Evangelization, Conversion, Proselytism*, edited by Dragan Todorović, 75–82. Niš: YSSSR, KSE and Punta, 2004b.

Dorđević, D. B. „O protestantizaciji Roma Srbije: uvodna rasprava“. *Religija i tolerancija* 1, 1 (2004v): 103–112.

Dorđević, D. B. „The Balkan Non-Roma about the Balkan Roma: Serbia, Macedonia, Bulgaria“. U *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*, priredili Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Dorđević, Dragan Todorović, Sandra Kostić i Snežana Spasić, 587–602. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta i Sven, 2004g.

Dorđević, D. B. „Romanipen: osnova kulturne politike i saradnje balkanskih Roma“. U *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*, priredili Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Dorđević i Dragan Todorović, 125–133. Niš : Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta i Sven, 2004d.

Ђорђевић, Д. Б. „Методолошке недоумице проучавања ромске културе“. У *Етно-културолошки зборник*, књ. 9, 103–107. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 2004ђ.

Dorđević, D. B., prir. *Romi: od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: Odbor za građansku inicijativu, 2004e.

Dorđević, D. B., ed. *Romani Cult Places and Culture of Death/Romane Kultna Thana Thay I Kultura Meribasiri*. Niš: YSSSR and Sven, 2005a.

Dorđević, D. B. „Globalization of Religion: Evangelistic Pentecostalism“. In *Religion and Globalization*, edited by Danijela Gavrilović, 85–97. Niš: YSSSR and Sven, 2005b.

Dorđević, D. B. „Roma, War and Peace: A Plea for Research“. U *Kultura mira – pojam i funkcije*, priredili Ljubiša Mitrović, Vesna Miltojević i Branislav Stevanović, 175–181. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, 2006.

Ђорђевић, Д. Б. „Протестантизација Рома Србије“. У *Муке са светим: изазови социологије религије*, приредио Драгољуб Б. Ђорђевић, 145–154. Ниш: Нишки културни центар, 2007.

Ђорђевић, Д. В. „The Admirable Roma: A Contribution to the Solidification of Cultural Identity“. У *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana*, 289–315. Ниш: Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, 2007b.

Ђорђевић, Д. Б. „Регионализација и Роми: Пример српских, македонских и бугарских Рома“. У *Ка регионалној држави*, приредио Јован Живковић, 123–132. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу, 2007в.

Ђорђевић, Д. Б. „Роми за углед II: Допринос учвршћивању културног идентитета“. *Теме* 32, 1 (2008): 85–111.

Ђорђевић, Д. Б. „Ко је реметилачки фактор у Србији, Македонији и Бугарској: Религије, верске заједнице или националне мањине (посебно Роми)?“ У *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, приредили Д. Б. Ђорђевић и Д. Тодоровић, 109–117. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, 2008б.

Ђорђевић, Д. В. „Preobraćanje Roma na protestantizam (Model, činioци, тумачење)“. У *Konverzija i kontekst (teorijski, metodološki i praktični pristup religijskoj konverziji)*, priredili Z. Kuburić i S. Sremac, 227–244. Novi Sad: CEIR, 2009.

Ђорђевић, Д. Б. *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2010.

Ђорђевић, Д. Б. „Ромолошки коментар методолошких савета финске Ромкиње Саге Векман“. У *Проучавање друштвених појава: методолошка разматрања*, уредили Драгољуб Б. Ђорђевић и Јасмина Петровић, стр. 127–141. Ниш: Филозофски факултет, Машински факултет, 2014.

Ђорђевић, Д. Б. „Нишка ромолошка школа: замисао – приноси–перспектива“. У *Нишка ромолошка школа: Библиографија 1996–2015 / Romological School of Niš: Bibliography 1996–2015*, приредио Д. Тодоровић, 171–196. Ниш: Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, Југословенско удружење за научно истраживање религије и Машински факултет Универзитета у Нишу, 2017.

Ђорђевић, Д. Б. *Питао сам малог пужа: моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу*. Београд, Ниш: Службени гласник, Машински факултет, 2018.

Ђорђевић, Д. Б. *Питао сам малог пужа: моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу*. Београд: Службени гласник, 2019 (друго издање).

Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић. *Јавор изнад главе: Класична вера и ромско-православна сеоска гробља*. Ниш: Комрениски социолошки сусрети, 1999.

Dorđević, D. B. i D. Todorović. „Religijska većina o religijskoj manjini: Stavovi Srba o Romima kao vernicima“. U *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi*, priredili M. Vukomanović i M. Vučinić, 153–178. Beograd: Beogradska otvorena škola, 2001.

Dorđević, D. B. i D. Todorović. „Religijska svest Roma muslimana (i pravoslavaca)“. *Habitus* 8 (2002): 147–167.

Dorđević and Todorović. „Roma (and Serbs), Culture of Death and Tolerance: Three Examples from South Serbia“. U *Geoкултура развоја и култура мира на Балкану (Етничка и религијска позадина)*, приредили Љубиша Митровић, Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић, 213–233. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, 2006.

Dorđević, D. B. und D. Todorović. „Zajde Badža“. *Ost-West. Europäische Perspektiven* 9, 1 (2008a): 48–55.

Dorđević, D. B. and D. Todorović. *Jemka has Risen (Tekkias, Tarikats and Sheiks of Niš Romas)*. Niš: University of Niš – Faculty of Philosophy, 2008b.

Ђорђевић, Драгољуб Б. и Драган Тодоровић. *Зјде баџа (Ромско култно место)*. Ниш и Нови Сад: Југословенског удружење за научно истраживање религије, Универзитет у Нишу – Машински факултет и Прометеј, 2017.

Dorđević, D. B., J. Živković i D. Todorović. „Romanies at Flea Markets (Mirror of Serbian Economy)“. *Теме* 26, 1 (2002a): 121–142.

Dorđević, D. B., J. Živković i D. Todorović. „Unemployed Romas (Poll Research)“. *Теме* 26, 4 (2002b): 569–595.

Dorđević, D. B. and M. Filipović. „Serbian and Albanian Youth from 'Preševo Valley' on the Roma People“. In *Towards Non-violence & Dialogue Culture in South East Europe*, edited by Petar-Emil Mitev and James Riordan, 183–210. Sofia: Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiyski”, 2004.

Dorđević, D. B. and M. Filipović. „The Roma and Ethnocultural Justice: Toward the Model of Integration I“. *Andral magazine* 10, 39-40 (2005a): 27–36.

Dorđević, D. B. and M. Filipović. „The Roma and Ethnocultural Justice: Toward the Model of Integration II“. *Andral magazine* 10, 41–42 (2005b): 51–67.

Dorđević, D. B. and M. Filipović. „The Roma and Ethnocultural Justice: Towards a Model of Integration“. In *Forced Ethnic Migrations on the Balkans: Consequences and Rebuilding of Societies*, 52–76. Sofia and Tokio: International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations and Meiju University, 2006.

Dorđević, D. B., D. Todorović, L. Milošević. *Romas and Others – Others and Romas (Social Distance)*. Sofia: Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiyski”, 2004.

Ђорђевић, Д. Б., Д. Тодоровић и Љ. Митровић, прир. *Ислам на балканској ветрометини*. Ниш: ЈУНИР, 2008.

Ђуровић, Б. и Ђорђевић, Д. Б. „Обреди при великим верским празницима код Рома у Нишу”. У *Етно-културолошки зборник*, књ. 2, 66–72. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 1996.

Живковић, Ј., Д. Тодоровић, В. Јовановић и Д. Б. Ђорђевић. *Ромске душе*, Ниш: Универзитет у Нишу, 2001.

Simić, Čarls. *Čudovište voli svoj lavirint*. Beograd: Arhipelag, 2018.

Stojković, В. „Mali puž u belom odelu.“ *Vreme* 12. јул, str. 50, 2018.

Тодоровић, Д. *Нишка ромолошка школа: Библиографија 1996-2015 / Romological School of Niš: Bibliography 1996-2015*, Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, Југословенско удружење за научно истраживање религије и Машински факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2017.

Todorović, D. and D. В. Ђorđević. „The Gypsy Cemetery in Donji Komren“. *Facta Universitatis: series Philosophy and Sociology* 2, 8 (2001): 445–55.

Тодоровић, Д. и Д. Б. Ђорђевић, прир. *О мисионарењу, преобраћењу и прозелитизму*. Ниш: ЈУНИР и Свен, 2004.

Тодорович, Д. и Д. Б. Джорджевич. „Ромите за ислямския фундаментализъм на Балканите: 'Не, благодаря!'”. В *Рискове за България од ислямски фундаментализъм и тероризъм*, съставители В. Проданов и Б. Тодорова, 160–172. София: ИК ИФИ-БАН, 2005.

Todorović, D. and D. В. Ђorđević. “Romani Culture of Death: On Predeath, Death, and Afterdeath Customs of Roma of Southeast Serbia”. Во *Духовна и материјална култура на Ромите*, 131–146. Скопје: Здружение на љубители на ромска фолклорна уметност „Романо Ило“, 2011.

Тодоровић, Д. и Д. Б. Ђорђевић. „О предсмртним, смртним и посмртним обичајима старијих Рома и Ромкиња у селима југоисточне Србије“. В *Научни диалози (Сборник посветен на 10-годишнината от научното партнерство между Филологическия и Философският факултет на Универзитетите във Велико Търново и Ниш)*, съставителство Радослав Радев, Христо Бонджолов и Ценка Иванова, 223–252. Велико Търново: Универзитетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 2012.